

BÜYÜK SELÇUKLU SULTANI ALPARSLAN ZAMANINDAN KALAN ESERLER

OKTAY ASLANAPA

1963'de William Miller tarafından keşfedilip 1966 da D. Stronach tarafından bol resimler ve plânlarıyla yayınlanıp tanıtılan iki Selçuklu kümbedi kuzey İran'da Kazvin-Hemedan arasında Harrekan bölgesinde Hisar Armani yakınında 29 metre aralıkla yükselen tuğladan iki âbidedir¹. Bunlardan biri 460 (1067-1068) tarihli olup Alparslan'ın beşinci saltanat yılında yapılmıştır. Diğeri 486 (1092) tarihli ve Nasiruddin Mahmud'un kısa süren 3 yıllık saltanatı zamanına rastlar (Res. 1). Birinci kümbed kitabesine göre mimar Zincanlı Muhammed bin Mekki tarafından Ebu Said Bicar bin Saâd adında bir Türkmen beyi için yapılmıştır. Alışılmamış bir şekilde kümbedin dış kubbe külâhı üzerine yazılmış olan kitabe kısmen dökülmüş sivri kemerli nişlerin üzerinde sekizgen gövdeyi çeviren kûfi kitabe kuşağı da yer yer harap olmuştur (Res. 2). Esasen sade fakat okunması güç bir kûfi ile yazılmış olan kitabe ayrıca bozulmuş halde zamanımıza geldiğinden tam bir okuma imkânı kalmamıştır. Bundan 26 yıl sonra yapılan ikinci kümbedin kitabesi daha belirli olup mimar Ebül Meâli bin Mekki el Zincanî tarafından Ebu Mansur Bek Elsi b. Tekin için yapıldığı okunabilmektedir. Her iki kümbedin Selçuklu Emîrleri için yaptırıldığı anlaşılıyor. Her ikisi aynı şehirden gelen mimarların da adlarına göre kardeş olmaları gerekmektedir.

Burada bizi daha yakından ilgilendiren ve asıl üzerinde duracağımız birinci kümbet 13 metre boyunda 11 metre çapında sekizgen biçiminde çift kubbeli olup tamamiyle tuğladan yapılmıştır. Sekiz kenarı çeviren sivri kemerli sathî nişler, bunları ayıran köşe payeleri ve kubbenin alt kenarı baştan başa çeşitli tuğla dizgilerinden meydana gelen zengin bir süsleme ile kaplanmıştır. Bunlarda yetmiş kadar ayrı çeşit kompozisyon bulunduğunu belirtmek inanılmaz zenginlikleri hakkında bir fikir vermeğe yeter.

Giriş cephesinin sol yanındaki kenarda niş içini dolduran geometrik kompozisyon sekiz köşeli yıldızların uçlarından çıkan gamalı haçların birleşmesinden meydana gelmiş olup Sivas'da Keykâvus Şifaha-

¹ D. Stronach-T.C. Young Jr., *Three Seljuq Tomb Towers, Iran, Vol. IV*, London 1966, s. 1-27.

nesinde Selçuklu Sultanının türbesini örten on köşeli kümbedin 617 (1220) sivri kemerli nişlerinde üç defa tekrarlanmıştır². Sivas'da Gök medresenin arka duvarlarında 670 (1271) yine görüldüğü gibi, Bağdad Mustansiriye medresesinin kuzey eyvanının arka duvarında da ortaya çıkmaktadır³. (Res. 3-4).

Kubbe külâhının kâidesi de her kenarda değişen geniş süsleme kuşaklarıyla çevrilmiştir. Bunlardan girişin üstüne rastlayan bölümde birbirini kesen altıgenlerin meydana getirdiği küçük yıldızlardan ibaret geometrik kompozisyon göze çarpar. Bunun solundaki bölüm sekizgenlerin kesişmesinden doğan dörtlü düğüm motifleriyle Karahanlılara kadar uzanan eski bir süslemenin devamıdır (Res. 5). Her iki süsleme Azerbeycan yoluyla Anadolu'ya geçerek Anadolu Selçuklu mimârisinde taş, çini, tuğla ve ağaç süslemelerde geliştirilerek aradaki bağlar devam ettirilmiştir. Kümbedin içi de sekizgen biçiminde olup sivri kemerli nişlerle belirsiz şekilde kubbeğe geçiş sağlanmıştır. Selçuklulardan kalan en eski kalem işleri, duvarları ve kubbenin içini kaplıyordu. Bunlarda zincirlere asılı mâdenî kandil motifleri daha üstte daireler içinde tavus kuşları, yıldızlar gibi süslemeler mavi, açık yeşil, pembe, siyah ve kahverengi olarak resmedilmiştir. Kubbenin içindekiler dökülmüş yalnız alt kenarda çiçekli kûfi kitabe kuşağından bazı izler kalmıştır ki bunlar Sengbest'de Gaznelilerin Tûs valisi Arslan Câzib'in 1028 tarihli türbesinde duvarların üst kenarındaki renkli kalem işi olarak yazılmış kitabeleri hatırlatır.

Kümbetde görülen diğer çeşitli süsleme motifleri de sonraki yüzyıllarda Anadolu Türk sanatında devamlı olarak gösterilmiştir.

Zevvare'de plânı önemsiz ve Selçuklu ştuko işlemeleri üzerine İlhanlılar zamanında alçı süslemeler kaplanmış olan Mescid-i Pamenar'ın zarif silindirik minaresi İran'da Alp Arslan zamanından kalmış olan ikinci eser olup 461 (1068) tarihini taşımaktadır. Tuğla üzerine rumilerle süslü kûfi kitabe kuşağı, böylece Tuğrul Bey zamanında en eski Selçuklu yapısı olan Damgan minaresinin 450 (1058) tarihli kitabesinden başlayarak üçüncü sırada yer alır (Res. 6)⁴.

² A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie II*, Amasya, Tokat, Sivas, Paris 1934, s. 146-150.

S.M. Rogers, *The Çifte minare medrese at Erzurum and the Gök medrese at Sivas*, *Anatolien Studies*, Vol. XV, London 1965.

³ F. Sarre-E. Herzfeld, *Archeologische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet*, Berlin, s. 168- Abh-200.

⁴ A. Godard, *Ardistan et Zaware Le Minaret du Masdjid e Pamenar Athar-e-Iran* fig. 205-206, Tom I. Fasc. II, 1936 pp. 285-309 p. 305-309. Save'deki Mescid-i meydan minaresi 453 (1061) tarihi ile ikinci eser olur.

Alparslan ile ilgili olabilecek diğer bir mimarî eser Karahanlılar zamanında on ikinci yüzyıl başında Talas (Evliya Ata) da (bugünkü Kazakistan sınırları içinde) yapılmış olan Ayşe Bibi türbesidir (Res. 7). Bu 7x7 metre ölçüsünde küçük bir yapı olmakla beraber süslü kalın köşe sütunları üzerine dar ve derin portal nişi ve iki köşesinde altı üstü geniş ortası dar garip minareleri ile dikkati çekmektedir⁵. Bütün cephe ve minareler 64 ayrı örnek halinde derin rölyeflerle işlenmiş yıldız, haç ve kare biçiminde parlak renkli tuğlalarla kaplanmıştır (Res. 8). Bu kadar zengin gösterişli bir türbe ancak bir sultan kızı ve bir hakan hanımı olan Ayşe Bibi için yapılmış olabilir. Alparslan'ın kızı Ayşe Karahanlılardan Şems-ül-Mülûk Nasr bin İbrahim (1068-1082) ile evlenmiştir. Bu hakan ülkesinde birçok mimarî eserler meydana getirmekle tanınmıştır. Hanımı Ayşe Bibi için ona layık böyle bir türbe yaptırması pek tabiidir.

Mimarî âbidelerden başka Alparslan ve şahsiyle ilgili diğer bir eser Boston Museum of Fine Arts da bulunan 43 cm. çapında şahane bir gümüş tepsidir⁶. Kalkık kenarları çeviren kûfi kitabesine göre kendi hanımı tarafından 459 (1066) da Hasan el Kâşanî adında bir ustaya yaptırılarak büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'a takdim edilmiştir (Res. 9). Kalkık kenarlı yuvarlak tepsinin tam ortasına iri kûfi harflerle ve değişik bir istifle "Es-Sultân-ı azâm Alparslan"⁷ diye yazılmış altta karşılıklı birer dağ keçisi, üstte boyunları arkaya uzatılmış iki yabani kaz, spiral kıvrık dallar ye rûmîlerle süslü bir zemin üzerine kazıma tekniği ile işlenmiştir. Bu orta kompozisyon dört taraftan birer palmetle nihayetleniyor. Spiral kıvrık dallar palmet ve rûmîlerden bir zemin üzerine kûfi kitabe kuşağı kalkık kenarının iç yüzünü dolanmaktadır.

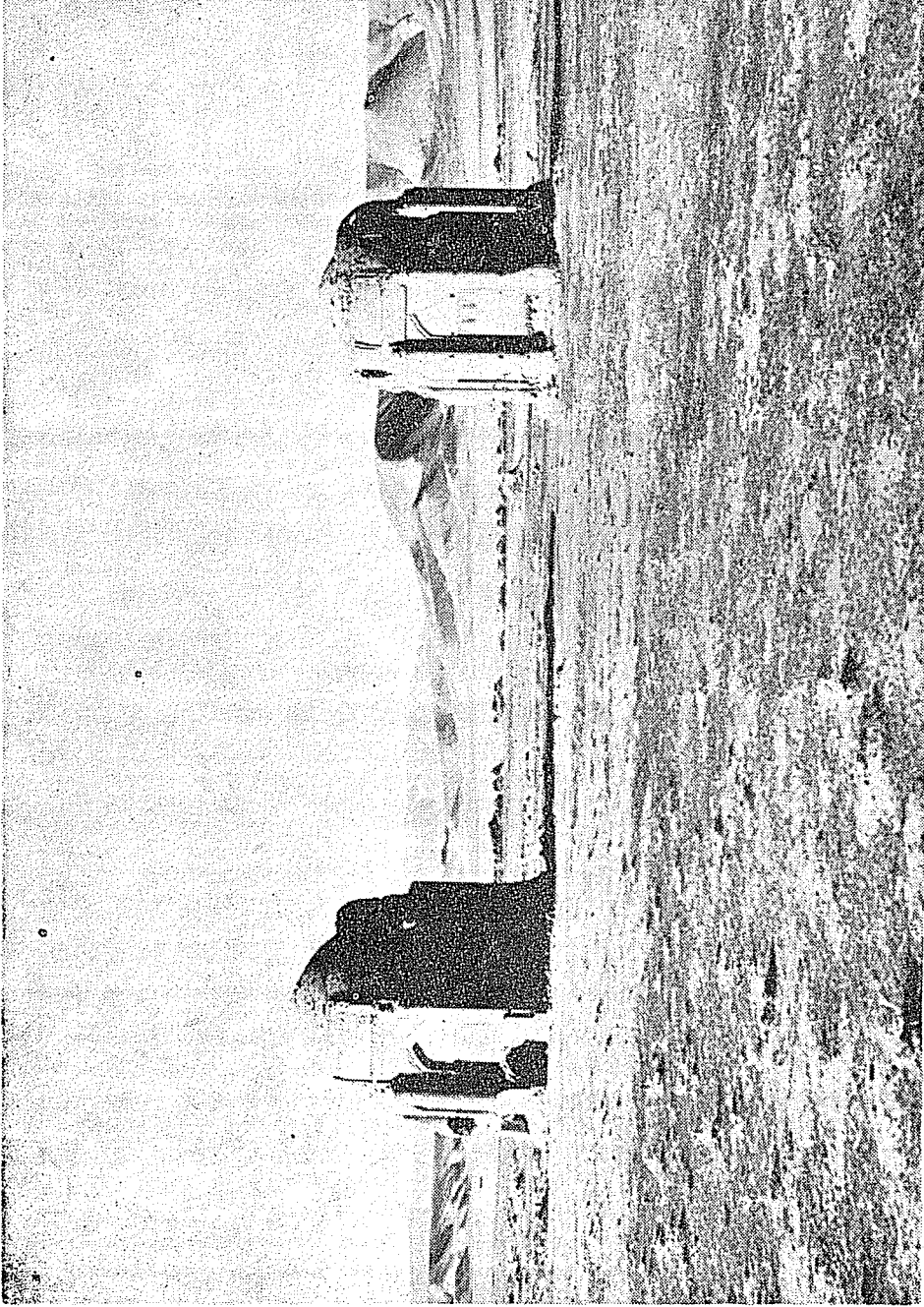
Zaman zaman taklit olduğu ileri sürülmüş olan bu şahane tepsî, kitabesine ve istifine bakarak Karahanlı ve Gaznelilerden kalan buna yakın tarihlerdeki diğer kitabelerle karşılaştırılınca orijinal görünmekte ve üslûp birliği ifade etmektedir. Nitekim aynı müzede bulunan bir gümüş şamdan 532 (1127) tarihi ile sonuncu Selçuklu Sultanı Sencer'in adını taşımaktadır. Bundaki kûfi kitabe aynı geleneğe bağlanmakta olup 70 yıl içindeki üslûp gelişmesine uygundur.

⁵ Youri Yaralov, *Architectural Monuments in middle Asia of the VIII-XII centuries*, First international congress of turkish Arts, Ankara 1959 Printed 1961.

-Pougaçenkova-Rempel, *Istoria Iskusstvo Özbekistana*, Moskova 1965.

⁶ A.U. Pope, *A Survey of Persian Art*, London-NewYork 1939, vol. III, pp. 2500-2501; vol. VI. Pl. 1347-1348. Kitabe ve Bibl. için [bk. vol. III, s. 2500. not. 5].

⁷ Bu isim عضدالدین Adudaddin olarak da okunmaktadır. O zaman Alparslan'ın adı yerine lâkabı çıkmaktadır. Fakat Alparslan şeklinde okunması daha akla yakındır.

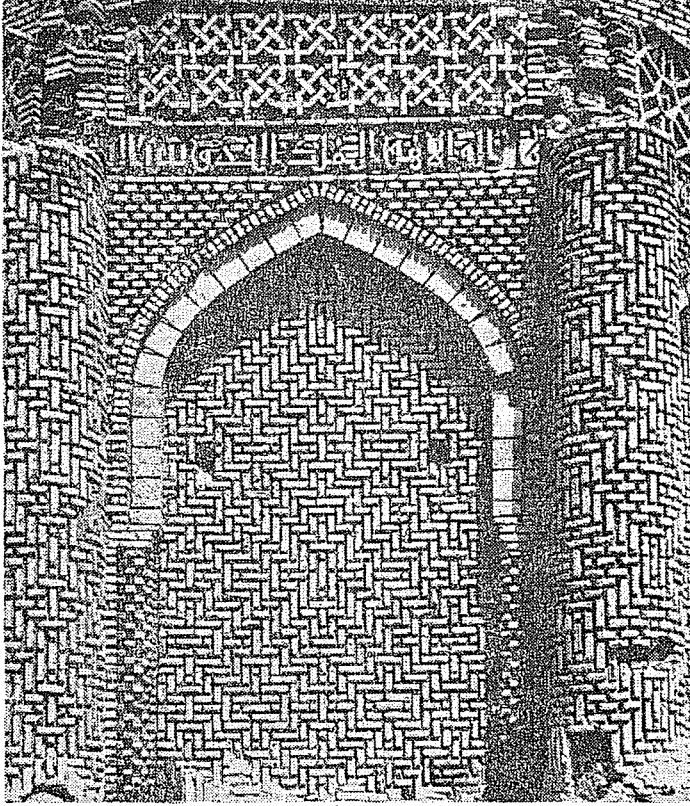

Resim I

Harrekan kümbetlerinin uzaktan görünüşü.

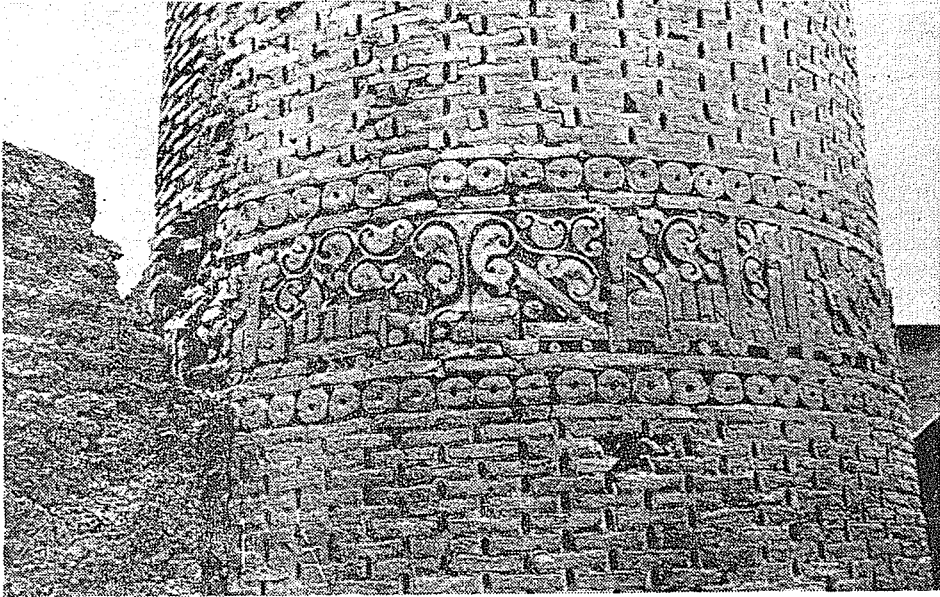
460 (1067-68) tarihli
kümbet

486 (1093) tarihli
kümbet

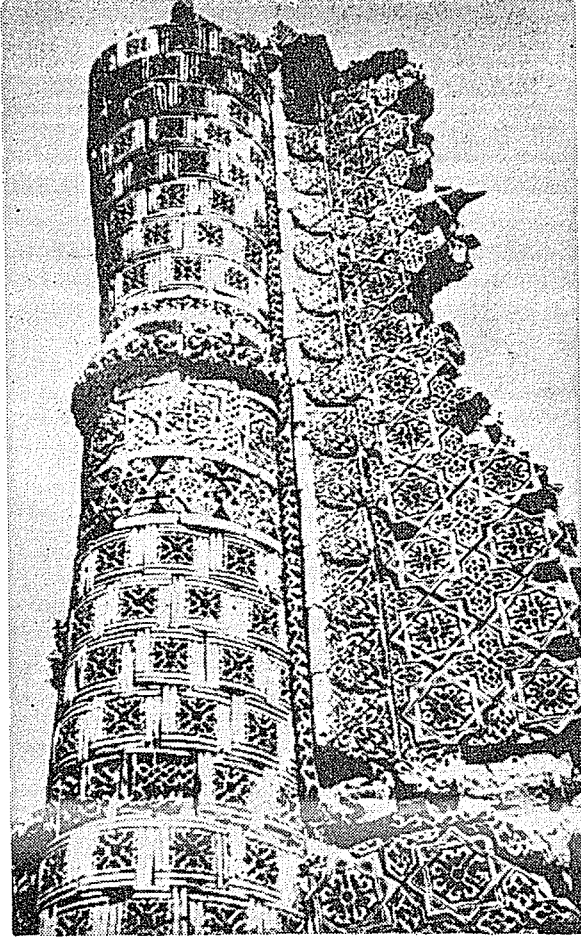
Resim V

1067-68 (460) tarihli
kümbetten bir kenar se-
kizgenlerin kesişmesinden
meydana gelen dörtlü
düğümler

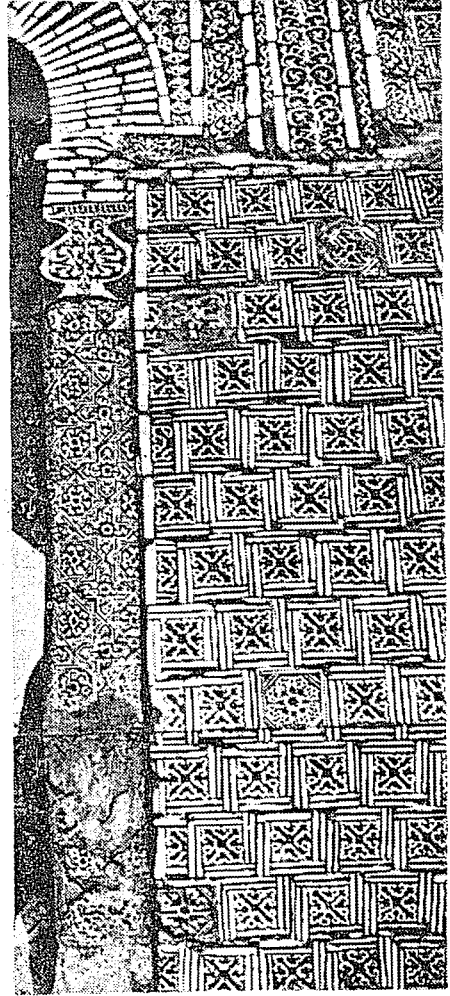
Resim VI

Zevvare : Mescidi Pamenar'ın minaresinde 1068 (461) tarihli çiçekli küfi kitabe.

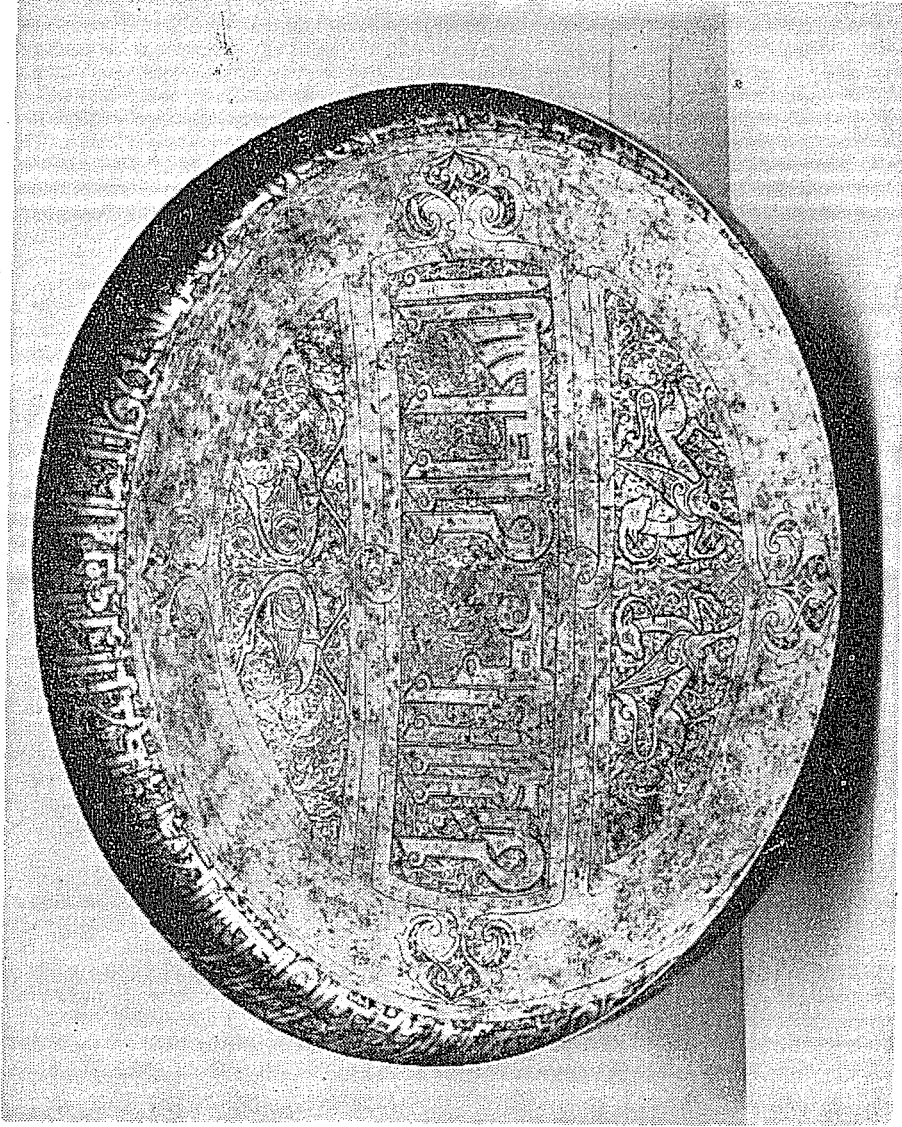
Resim VII

Ayşe Bibi Türbesi köşe kulelerinden biri.

Resim VIII

Ayşe Bibi Türbesi giriş cephesi sağ yanı.

Resim IX

Alparslan için yaptırılan 1066 (459) tarihli gümüş tepsi.